

PRZE GLĄ DY, SPRA WO ZDA NIA, POLE MIKI

Sylweryusz B. Królak

Warszawa – Atlas Literatury Zagłady – kolekcja cyfrowa

Warszawa – Atlas Literatury Zagłady – kolekcja cyfrowa na platformie Nowa Panorama Literatury Polskiej (NPLP.PL). Na podstawie świadectw z czasu okupacji sytuuje się na pograniczu historii, literaturoznawstwa i interdyscyplinarnej ze swej natury humanistyki przestrzennej. Jednocześnie dzięki wykorzystaniu technologii komputerowych stanowi pionierski przykład zastosowania narzędzi humanistyki cyfrowej w polskich studiach nad Zagładą Żydów.

Przedsięwzięcie zrealizowali pracownicy naukowcy Instytutu Badań Literackich PAN we współpracy z graficzką Agnieszką Zalotyńską oraz kartografem Pawłem Wespiańskim. Koncepcja projektu została wypracowana wspólnie przez Zespół Badań nad Literaturą Zagłady oraz zespół Nowej Panoramy Literatury Polskiej (dalej: NPLP). Jego kierownikami byli Jacek Leociak, odpowiedzialny za merytoryczną stronę całości, oraz Bartłomiej Szleszyński, który sprawował pieczę nad koncepcją kolekcji cyfrowej.

Atlas Literatury Zagłady umieszczono na platformie NPLP, lecz zdecydowanie wyróżnia się on na tle pozostałych projektów wchodzących w jej skład. W większości to kolekcje powiązane ze sobą i uporządkowane wedle klucza tematycznego artykułów. Jest tak w przypadku *Sienkiewicza ponowoczesnego*¹ oraz *Polskich pisarzy i badaczy literatury przełomu XX i XXI wieku*². Inne kolekcje, np. *Przestrzenie Sienkiewicza*³ lub *Atlas polskiego romantyzmu*⁴, zgodnie z tytułami obejmują już w swej formie i narracji aspekty przestrzenne. Jednak w ostatecznym rozrachunku są one cyfrowymi kolekcjami artykułów uporządkowanych w większym stopniu według kryterium geograficznego. Tradycyjny spis treści zastępują tu mapy pozwalające na przestrzenną kontekstualizację podejmowanych zagadnień.

Najbliższe *Atlasowi Literatury Zagłady* wydają się *Korzenie Janusza Korczaka*, które także zostały udostępnione na platformie NPLP i których częścią jest zakładka *Mapy* zawierająca sześć map dotyczących rodziny Goldszmitów⁵. To rozwiązanie już bezpośrednio odwołuje się do zagadnień osobistych topografii m.in. dzięki oznaczeniu na planach Warszawy miejsc, z którymi Korczak i jego rodzina byli związani.

Atlas Literatury Zagłady rozwija zarysowany wcześniej w *Korzeniach Janusza Korczaka* kierunek traktowania map jako narzędzi narracyjnych. *Atlas* jest już jednak całkowicie zorientowany topograficznie. Przekłada bowiem utrwalone w świadectwach doświadczenie przestrzenne getta na język kartografii, czyniąc mapy najważniejszymi instrumentami przedstawiania osobistych przeżyć poszczególnych więźniów getta. Tym samym jest on nie tylko kolekcją cyfrową, ale także interaktywnym narzędziem stworzonym przez badaczy dla badaczy. Nie oferuje on zamkniętej publikacji czy konkretnych konkluzji z przeprowadzonych badań, ale nowy instrument ułatwiający i wzbogacający pracę kolejnych naukowców. Międzydziedzinowość projektu widoczna jest w połączeniu ze sobą przynajmniej trzech wymienionych wcześniej dyscyplin, których metodologie i pola badawcze są wyraźnie w nim zarysowane. Pierwszą z nich jest orientacja historyczna, widoczna w zwrocie twórców *Atlasu Literatury Zagłady* ku przeszłości. Oparli oni swoją pracę na źródłach dokumentujących życie w przestrzeni getta warszawskiego. Teksty te w większości powstawały „na gorąco” – „tam i wtedy” – lub zostały spisane tuż po wojnie. Wykluczono zatem wszelkiego typu źródła współczesne, które mogłyby prezentować dzisiejszy stan wiedzy o tej przestrzeni lub jej recepcję w tekstach powstających wiele lat po likwidacji getta.

Dobór bazy źródłowej jest więc jednym z najważniejszych aspektów *Atlasu*. Wiąże się on nie tylko z wymiarem historycznym, lecz również literaturoznawczym. Istotne dla przyjętej metodologii jest bowiem oparcie się na konkretnym typie źródeł, które weszły w skład kolekcji. To prawie wyłącznie literatura dokumentu osobistego: dzienniki i innego rodzaju świadectwa więźniów getta, w tym chociażby *Dziennik z podziemia* Basi Temkin-Bermanowej⁶, *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939–23 VII 1942*⁷ czy *Przeminęło z ogniem. Pamiętnik. Pisany w Warszawie w okresie od założenia getta do jego likwidacji* Noemi Szac-Wajnkranca⁸.

Aspekty geograficzne – czy raczej z zakresu humanistyki przestrzennej – przejawiają się w topograficznej prezentacji danych mapującej indywidualne doświadczenia. Prowadzi ona do tego, co Jacek Leociak nazywa „doświadczeniem przestrzeni” z jednej strony i „przestrzenią doświadczenia”

z drugiej⁹. Takie podejście wpisuje się w praktykę *deep mapping* – nowego nurtu z pogranicza humanistyki i geografii. Tego rodzaju „głębokie mapy” (*deep maps*) są jednocześnie platformą, procesem i produktem¹⁰. „To środowisko osadzone w narzędziach, które wprowadzają dane w wyraźny i bezpośredni związek z przestrzenią i czasem; jest to sposób na zaangażowanie dowodów w ich przestrzenno-czasowym kontekście oraz na prześledzenie ścieżek odkryć, które prowadzą do narracji przestrzennej [...]; jest to sposób, w jaki wizualizujemy wyniki naszych przestrzennie uwarunkowanych dociekań”¹¹.

„Głębokie mapy” to zatem nowa, wizualna przestrzeń twórcza i badawcza, która jest zarazem strukturalnie otwarta, multimedialna i wielowarstwowa. Ich celem nie jest tworzenie wrażenia obiektywności, lecz raczej prowokowanie do negocjacji między osobami wtajemniczonymi a postronnymi oraz ekspertami a współtwórcami. Są one ze swej natury niestabilne, niestannie rozwijają się i zmieniają w odpowiedzi na nowe dane, nowe perspektywy i nowe spojrzenia¹².

Atlas został podzielony według trzech kategorii: miejsca, osoby, wydarzenia. Kategoria *Miejsca* obejmuje ok. 1000 ha-seł podzielonych na adresy/ulice, obszary i trasy. Z tekstów będących podstawą projektu wyodrębniono 264 różne lokalizacje znajdujące się w getcie i poza nim. Po kliknięciu w zakładkę omawianej kategorii trafiamy na pełną listę miejsc, z poziomu której można przeglądać wszystkie treści powiązane z konkretnymi adresami. Przykładowo wybranie ulicy Ceglanej prowadzi do otwarcia wykazu miejsc związanych z tą lokalizacją. Po wybraniu ogólnej strony poświęconej ulicy użytkownikowi wyświetlą się odniesienia do konkretnych miejsc znajdujących się na niej. W tym wypadku trafiamy na stronę z mapą getta w skali szarości, na której kolorową linią podkreślono przebieg danej ulicy. Poniżej zamieszczono listę cytatów jej dotyczących. W pierwszej kolejności są one opatrzone nagłówkami wskazującymi osobę, z której tekstów pochodzi dany wyimek – np. Rachelę Auerbach. Pod tą informacją odnajdujemy oznaczenie „JA” lub „ONI”, dzięki któremu wiemy, czy wybrany fragment dotyczy autorki, czy innych osób. Obok niego znajduje się enigmatyczny odnośnik składający się z cyfr rzymskich i liter alfabetu – np. II C lub III A. To przyjęte przez autorów *Atlasu* symbole wskazujące na okres funkcjonowania getta. Odsyłają one do sekcji *Wydarzenia*, która zawiera artykuły poświęcone poszczególnym okresom funkcjonowania getta warszawskiego.

Poniżej cytatów umieszczono listę adresów wymienianych w przeanalizowanych tekstach. Każdy z nich przenosi

użytkownika do fragmentów opisanych według wskazanego już schematu. Strona adresu zawsze zwieńczona jest bibliografią źródeł. Ta jasna, powtarzająca się struktura haseł jest intuicyjna i umożliwia wygodne nawigowanie po *Atlasie*.

Druga i zarazem najbardziej nowatorska część projektu to kategoria *Osoby*. Zawiera siedemnaście stron dotyczących autorów relacji z getta warszawskiego. Każda z nich składa się z interaktywnej mapy, krótkiej biografii, listy miejsc, o których pisano lub z którymi byli w jakiś sposób związani autorzy tychże świadectw, a także obszarów i tras, po których się przemieszczali oni lub ludzie wspomniani w ich tekstach. Na końcu znajduje się stosowna bibliografia.

Opisana wyżej struktura stron poświęconych danym osobom tworzy rodzaj multimedialnej narracji opartej na topografii. Mapa pozwala na zapoznanie się z miejscami, obszarami lub trasami, o których autorzy tekstów z getta pisali w poszczególnych okresach jego funkcjonowania. Umożliwia to zrozumienie, w jakich miejscach (i w jakim czasie) bywali oraz gdzie – topograficznie – sięgała ich wiedza. *Atlas Literatury Zagłady* niestety nie pozwala na zestawianie ze sobą na jednej mapie miejsc związanych z różnymi autorami. Zainteresowany tym użytkownik musi samodzielnie porównywać ze sobą mapy.

Trzecią, najbardziej zachowawczą w formie, lecz niezwykle istotną i ułatwiającą korzystanie z *Atlasu* częścią jest kategoria *Wydarzenia*. Zakładka ta zawiera wykaz sześciu okresów (1 września 1939–16 listopada 1940 roku, do 22 lipca 1942 roku, do 21 września 1942 roku, do 19 kwietnia 1943 roku, do 12 maja 1943 roku i w końcu do 17 stycznia 1945 roku) podzielonych na szczegółowe podkategorie. To uporządkowana wedle klucza chronologicznego kolekcja artykułów autorstwa Jacka Leociaka dotycząca poszczególnych etapów funkcjonowania getta warszawskiego. Można z niej korzystać niezależnie od reszty projektu, lecz powiązanie z pozostałymi jego częściami umożliwia szybkie i wygodne poznanie kontekstu historycznego przeglądanych map czy zdarzeń przywoływanych w cytatach i dotyczących określonych miejsc, tras i obszarów.

Atlas Literatury Zagłady w nowatorski sposób implementuje metodologię humanistyki cyfrowej i zainteresowania badawcze zwrotu przestrzennego we współczesnej humanistyce. Przeprowadzona przez autorów projektu kwerenda źródłowa, analiza tekstów pod kątem danych topograficznych i odwołanie osobistych geografii na mapach dostarcza społeczności naukowej, jak również wszystkim zainteresowanym, nowego narzędzia do badania i lepszego rozumienia Zagłady Żydów w Warszawie. Rezultatem jest więc nie tyle zamknięty

projekt, ile instrument, który może być wykorzystywany na różne sposoby.

Atlas Literatury Zagłady jako projekt pionierski nie jest oczywiście pozbawiony wad. Największym jego mankamentem jest brak możliwości zestawiania ze sobą map tras poszczególnych osób. Nie możemy na jednej mapie porównać ze sobą osobistych geografii różnych ludzi, a to niewątpliwie ułatwiłoby korzystanie z już opracowanego przez jego twórców materiału.

Biorąc pod uwagę ogrom wykonanej pracy, geolokalizację fragmentów badanych tekstów, wyznaczenie tras oraz atrakcyjne zwizualizowanie map, z żalem należy przyjąć, że te ostatecznie zostały udostępnione w statycznej, nie dość interaktywnej formie. Możliwość wykorzystania zainicjowanych przez twórców projektu metod oraz zebranych i opracowanych danych są niewątpliwie większe, niż pozwala na to udostępniona przez nich kolekcja.

Dodanie choćby tagów (oznaczeń) pozwalających na przeglądanie poszczególnych kategorii miejsc na jednej mapie z pewnością wzbogaciłoby *Atlas Literatury Zagłady* jako narzędzie wspierające dalsze badanie Zagłady Żydów w Warszawie. Udostępnienie map w formie umożliwiającej ich wygodne powiększanie także ułatwiłoby korzystanie z nich, zwłaszcza jeśli mamy na uwadze osoby niedowidzące.

Przydatne byłoby również zaopatrzenie projektu w osobną zakładkę zawierającą jego opis, wyodrębnioną bibliografię wszystkich źródeł, na jakich został oparty, a także w swego rodzaju legendę czy nawet instrukcję korzystania z kolekcji wraz z przykładowymi zastosowaniami. Obecnie użytkownik musi sam odkrywać większość funkcjonalności oraz znaczenie i możliwości wykorzystania oznaczeń i odnośników, takich jak „JA”, „ONI” czy „IV. B”.

Dzięki zorientowaniu na przeszłość, świadomej selekcji tekstów dokumentujących życie ich autorów w getcie, a także dzięki mapowaniu ich indywidualnych topografii, praktyk przestrzennych oraz życiowych doświadczeń i udostępnieniu materiału w interaktywnej formie cyfrowej – otrzymaliśmy projekt, który nie miałby szans zaistnieć przy użyciu tradycyjnych metod. To nie tylko znakomite źródło wiedzy o getcie warszawskim, lecz przede wszystkim nowatorska prezentacja losów i doświadczeń osób, które w nim żyły. Wizualizacja topograficzna ludzkiej egzystencji w getcie, udokumentowanej w autorskich opisach jego więźniów, stanowi nową jakość w badaniu Zagłady Żydów. To rodzaj analizy poszczególnych przykładów literatury dokumentu osobistego, którego efektem nie jest tradycyjna publikacja, ale zbiór map cyfrowych integralnie związanych z cytatami zaczerpniętymi ze źródeł,

które są podstawą kolekcji, wraz z powiązaniem z nimi opracowaniem historycznym. Taki rezultat prac kładzie solidny fundament pod tworzenie narracji przestrzennych, które pod pewnymi względami mogą powiedzieć nam więcej niż tradycyjne teksty akademickie.

Atlas Literatury Zagłady jest sam w sobie źródłem niezwykle skrupulatnie opracowanej wiedzy i jednocześnie może stanowić wyjątkowo cenne narzędzie do dalszych badań, takich jak choćby porównywanie mobilności mieszkańców poszczególnych części getta czy analizowanie tego, w jakich miejscach autorzy tekstów mogli się ze sobą spotkać. Projekt ten, jako przedsięwzięcie pionierskie w polskiej nauce, zasługuje na najwyższe uznanie i – miejmy nadzieję – zainicjuje nowy trend w humanistyce przestrzennej.

***

Warszawa – *Atlas Literatury Zagłady* – kolekcja cyfrowa na platformie Nowa Panorama Literatury Polskiej (NPLP.PL). Na podstawie świadectw z czasu okupacji, <https://nplp.pl/kolekcja/atlas-zaglady/>

¹ Zob. <https://nplp.pl/kolekcja/atlas-romantyzmu/> (dostęp: 5.01.2023).

² Zob. <https://nplp.pl/kolekcja/polscy-pisarze-i-badacze-literatury-przelomu-xx-i-xxi-wieku/> (dostęp: 5.01.2023).

³ Zob. <https://nplp.pl/kolekcja/przestrzenie-henryka-sienkiewicza/> (dostęp: 5.01.2023).

⁴ Zob. <https://nplp.pl/kolekcja/atlas-romantyzmu/> (dostęp: 5.01.2023).

⁵ Zob. <https://nplp.pl/korzenie-janusza-korczaaka/mapy-goldsmitow/> (dostęp: 5.01.2023).

⁶ B. Temkin-Bermanowa, *Dziennik z podziemia*, wstęp, oprac., przypisy A. Grupińska i P. Szapiro, Warszawa 2000.

⁷ *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939–23 VII 1942*, oprac. M. Fuks, Warszawa 1983.

⁸ N. Szac-Wajnkranec, *Przeminęło z ogniem. Pamiętnik. Pisany w Warszawie w okresie od założenia getta do jego likwidacji*, przedmowa E. Kaganowski, Warszawa 1990.

⁹ J. Leociak, *Nie-most nad nie-ulicą. O drewnianym moście dla pieszych nad ul. Chłodną w getcie warszawskim: od tekstualizacji do mitologizacji*, w: *Metafora. Tekst. Dyskurs*, pod red. G. Grochowskiego et al., Warszawa 2017, s. 48.

¹⁰ *Deep Maps and Spatial Narratives*, eds. D. J. Bodenhamer, J. Corrigan, T. M. Harris, Bloomington 2015, s. 3.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem, s. 4.

BAGNO

BAGNO 2

